

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕСРИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ”
ГР. БЛАГОЕВГРАД
СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „Мениджмънт и маркетинг”**

Антоанета Николова Йорданова

**РАЗЛИЧИЯ В ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС НА
ГРАДСКИТЕ И СЕЛСКИ ТЕРИТОРИИ В БЪЛГАРИЯ В
КОНТЕКСТА НА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен „доктор”

**Благоевград
2016**

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност и значимост на темата

Промените, характеризиращи динамичната природа на съвременния свят се отразяват във всички аспекти на социално-икономическото ни съществуване. Глобализацията и информационната ера дават тласък на редица процеси в световен мащаб, които изкривяват представите за големината на света. Съществените фундаментални промени в световната икономиката водят до изменение в състоянието, развитието, актуалните проблеми и бъдещите предизвикателства на трудовите пазари.

Не всички световни и регионални тенденции водят до положителни промени в развитието на България, в частност на пазара на труда в страната. Кризата от 2009 г. „удари” крехкия баланс на икономическата ни система и изцяло промени обстановката на пазара на труда. В условията на затихващите ефекти от икономическата криза различията в заетостта, доходите и качеството на живот между отделните географски райони увеличават и повлияват на възможността им за адаптиране към промените на средата.

Наред с предизвикателствата, в световен и регионален мащаб, страната ни е изправена и пред редица съществени вътрешно-структурни проблеми. Такъв, изключително тежък и непрекъснато задълбочаващ се проблем, е демографската ситуация, чието начало се проследява от средата на миналия век, а последиците ѝ продължават да формират структурната и количествена рамка на населението у нас. Освен предизвикателството, свързано с постоянно намаляващото население, България е изправена и пред проблема за изключително нестабилните пропорции между отделните възрастови групи, характеризиращи се с различна острота в отделните региони на страната и по населени места. Основните причини за тази конюнктурна дестабилизация са: отрицателния естествен прираст, отрицателното миграционно салдо, застаряването на населението и т. н. В резултат на действието и на редица други фактори от социално-икономически, политически, демографски, научно-технологически и др. характер, развитието на демографските процеси от началото на ХХ-ти век в България е с изключително сложна и отрицателна насоченост. Резултатът от тези процеси, протичащи в рамките на едно столетие, е висока степен на урбанизация, от една страна, и обезлюдяване на слабо развитите

провинциални райони, от друга страна, Така формиралата се демографска конюнктура на страната дава основание тя да се представи с най-общото понятие „демографска криза”, която някои анализатори определят като „демографска катастрофа” и „демографска имплозия”.

Фундаменталните изменения в демографската структура на населението поставят сериозни предизвикателства на трудовия пазар по отношение на качеството и състава на работната сила. Урбанизираните райони, характеризиращи се с по-добри демографски показатели, поставят неурбанизираната територии в изоставаща позиция в полето на трудово-пазарните отношения. Основно това се дължи на трудната адаптация на работната сила в малките населени места към непрекъснато променящите се изисквания на трудовия пазар, което от своя страна предизвиква разгръщане на процесите по установяване на трайни различия в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата.

В процеса на проучването на литературните източници при разработването на настоящия дисертационен труд се установява, че през последните десетилетия в България са проведени множество изследвания върху частта от населението, участваща в трудово-пазарните отношения. Голяма част от тях проследяват размера на икономически активното население или работната сила и двете им съставни части - заети и безработни, както и изменението на този размер в определен времеви период. В някои изследвания фокусът е насочен върху инвестициите и работната заплата като фактори за развитието на човешкия капитал. Множество анализи са правени на количествените характеристики на активното население и работната сила по пол, области, отрасли. В редица научни направления, касаещи населението и трудоспособната му част, работят автори като А. Ангелов, М. Атанасова, М. Атанасова-Чопева, И. Балабанов, И. Белева, М. Белчева, К. Борисова-Маринова, К. Владимирова, И. Владев, Р. Владева, Н. Георгиева, В. Гоев, Л. Дулевски, И. Зарева, М. Коцева, В. Кънев, К. Лилова, П. Луканова, В. Лулански, Х. Малешков, М. Матев, М. Минков, М. Мирчев, Ч. Младенов, Н. Наумов, Н. Чолаков, Л. Стефанов, М. Сугарева, Т. Тодоров, Й. Христосков, Д. Христов, В. Цанов, Д. Шопов, Г. Шопов, Н. Янкова и др. Заетостта в определени пространствени граници е обект на изследване на чужди автори като М. Birkin, P. Lambert, F. Pagliara, K. Spiekermann, M. Wegener A. и Wilson. Въпросите за ефективността в регионалното развитие и териториалното планиране са утвърдено научно направление с представители като М. Шишманова, С.

Тотев, Л. Василева, И. Георгиев, П. Димитрова, М. Генешки, Т. Хубенова – Делисивкова, Л. Георгиев.

Актуалността и значимостта на темата на настоящата разработка се определят от:

- Екзистенциалното значение на демографското развитие, като основен фактор за изменения в състава и структурата на работната сила.
- Негативното отражение на отрицателното възпроизводство на населението и работната сила върху важни аспекти на обществения живот.
- Наличието на дългосрочни демографски прогнози, които сочат като основен двигател за еволюцията на работната сила непреките демографски фактори - раждаемост, смъртност и миграциите.
- Задълбочаващите се диспропорции в демографското развитие в урбанизираните и неурбанизирани райони на страната, поставящи последните в изоставаща позиция.
- Липсата на детайлна оценка на териториалните различия в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата на страната.
- Необходимостта от намиране на решение на проблемите в тяхната конкретика, за което са нужни изследвания на процесите в по-малки мащаби.

2. Изследователска теза

Основната научна теза на дисертационния труд е: Диференциацията във възпроизводството на работната сила в градовете и селата е съществен фактор за задълбочаване на различията в социално-икономическото развитие на селските и градски територии на страната.

3. Цел и задачи

Целта на изследването е да се проследи динамиката в демографските показатели на населението в България по признака местоживееене, и по-конкретно да се очертаят тенденциите в развитието на трудоспособното население в селските и градски територии на страната,

като се акцентира върху различията в развитието на тези агломерационни съвкупности и ефектите от тях върху икономическото развитие.

За постигане на целта на изследването се поставят следните **задачи**:

1. Дефиниране на понятията работна сила и трудов потенциал в географски обособена територия и определяне на значимостта на оптималното разпределение на работната сила.

2. Провеждане на ретроспективен анализ за очертаване на преките и непреки фактори, породили измененията в състава и структурата на работната сила.

3. Установяване на наличие, респ. на отсъствие на зависимост между демографските и икономически показатели на трудовия пазар, както и измерване на силата на подобна зависимост.

4. Оценяване, както в национален, така и в регионален аспект, на териториалните различия в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата по райони на планиране, по области на страната и по общини.

5. Изследване на удовлетвореността на населението на Югозападния район от социално-икономическото развитие на населените места в района и нагласите му за ежедневна трудова миграция.

6. Извеждане на насоки за преодоляване на диспропорциите в потенциала за трудов ресурс на селските и градски територии, базирани на резултатите от анализа.

4. Обект и предмет

Обект на изследване, в контекста на икономическото развитие, е населението и работната сила в градовете и селата на страната в различни териториални мащаби: региони, области, общини, населени места.

Предмет на изследване са различията в потенциала за трудов ресурс на селските и градски територии в България в контекста на икономическото развитие.

5. Методи

В методически аспект изследването се базира върху използването и прилагането на **методите** на сравнителния анализ; на контент анализа; методите на анализ и синтез, на дедукцията и индукцията, корелационния анализ, статистически методи, графичния метод и таксономичния метод.

6. Основни информационни източници

Източници на проучването: Проучването е осъществено на база анализ на данни за развитието на населението в страната, налични в Статистическите годишници на НСИ, електронния сайт на НСИ, Икономическа енциклопедия, т. 1 и т. 2, 1984 г. За целите на анализа са използвани резултати от осъществено, по метода на отзовалите се, **анкетно проучване** на територията на Областите Благоевград и Кюстендил. Проучването е проведено в рамките на 2015 г., като анкетираните лица са представители на групата на трудоспособното население на територията на двете области. Освен това е използвана информация от собствени проучвания на автора и експертна помощ от изявени специалисти в предметната област на изследването.

7. Научни уговорки

Настоящото изследване е ограничено по **време, място, методология и обхват**. За осъществяване на анализа е ползвана информация за развитието на демографските процеси за конкретен период (1900 – 2014 г.) в обхвата на територията на България, по административно-териториални единици, общини, области и райони. Използвани са конкретно подбрани подходи и методи.

При разработването на дисертационния труд бяха срещнати някои затруднения относно:

- избора на показатели за анализ на демографските процеси сред населението и по-конкретно ограничаване техния брой;
- избора на метод за оценка на териториалните различия, позволяващ сравнение при наличие на голям брой сравнявани единици.

8. Аprobация и приложение

Приложимостта на резултатите в дисертационния труд се съдържа в представянето, в контекста на икономическото развитие, на данни за демографските тенденции в локалните административно-обособени единици на Югозападния район, както и тенденциите в

развитието на трудоспособното население по общини и области на страната. Така представени и систематизирани, данните дават възможност за последващ анализ и коментари, както и за набелязване на мерки и средства за преодоляване на проблемите в конкретика.

9. Структура и съдържание

Дисертационният труд съдържа увод, изложение в четири глави и заключение. Той е в обем от 244 стандартни текстови страници. Използвани са 177 литературни източника. В текста са включени 31 таблици и 89 фигури. Към дисертационния труд има приложение в обем от 6 страници, което съдържа 3 таблици и 2 фигури. Структурата на изложението е следната:

УВОД

ГЛАВА ПЪРВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ВЪПРОСИ НА НАСЕЛЕНИЕТО И РАБОТНАТА СИЛА В ОПРЕДЕЛЕНИ ТЕРИТОРИАЛНИ ГРАНИЦИ

- 1.1. Население и работната сила в географски обособена територия
  - 1.1.1. Възпроизводство на населението в определена територия
  - 1.1.2. Възпроизводство на работната сила
  - 1.1.3. Териториално разпределение на работната сила
- 1.2. Демографска рамка на изследването на работната сила
  - 1.2.1. Оптимално възпроизводство и оптимално разпределение
  - 1.2.2. Производствена инфраструктура и работна сила в определена географска територия
  - 1.2.3. Демографските процеси представени чрез показатели за състояние и динамика
- 1.3. Методология на изследването

ГЛАВА ВТОРА: РЕТРОСПЕКТИВЕН АНАЛИЗ НА ПРОЦЕСИТЕ, ФОРМИРАЩИ СЪСТАВА И СТРУКТУРАТА НА РАБОТНАТА СИЛА В УРБАНИЗИРАНИТЕ И НЕУРБАНИЗИРАНИ ТЕРИТОРИИ

- 2.1. Социално-икономическите процеси в България от началото на XX-ти век, като основен фактор за изменение в размера и структурата на трудовите ресурси

- 2.1.1. Историческа и географска обусловеност на демографското развитие в България
- 2.1.2. Ретроспективен анализ на социално-икономическото и политическо развитие на страната през XX-ти век
- 2.1.3. Социално-икономическото развитие в условията на икономически преход
- 2.2. Анализ на диференциацията между градските и селски територии в контекста на демографските процеси в България
  - 2.2.1. Състояние на състава и структурата на населението на страната
  - 2.2.2. Изследване на демографските процеси в България от началото на XX век и очертаващата се диференциация между градските и селски територии
- 2.3. Корелационна зависимост между демографските и икономически показатели на трудовия пазар у нас

ГЛАВА ТРЕТА: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ В ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС НА ГРАДОВЕТЕ И СЕЛАТА

- 3.1. Различия по райони на планиране
- 3.2. Различия по области и общини
  - 3.2.1. Интегрални оценки по области на база демографски показатели
- 3.3. Различия по населени места в областите на Югозападния район за планиране

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА: ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ДИСПРОПОРЦИИТЕ В ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС НА ГРАДОВЕТЕ И СЕЛАТА

- 4.1. Мерки за въздействие върху демографските процеси
- 4.2. Изследване на нагласите на населението по отношение на вътрешната и ежедневна трудова миграция в областите Благоевград и Кюстендил
- 4.3. Насоки за преодоляване на диспропорциите в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ЛИТЕРАТУРА

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ

II. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА СЪДЪРЖАНИЕТО НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ГЛАВА 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ВЪПРОСИ НА НАСЕЛЕНИЕТО И РАБОТНАТА СИЛА В ОПРЕДЕЛЕНИ ТЕРИТОРИАЛНИ ГРАНИЦИ

В първа глава акцентът се поставя върху изследване на населението като основен ресурс на всяка икономическа система.

Първият параграф въвежда в основните на ресурсната обезпеченост на определен географски ареал с работна сила. Проследяват се измененията в демографската структура на населението в световен мащаб, довели до формирането на три глобални тенденции на застаряване на работещото население, активно включване на жените в трудовия процеси засилена вътрешна и външна миграция.

Представени са геопространствените методи за набиране на информация и търсенето на отговори за множество демографски въпроси. Посочена е основната предпоставка за осъществяване на пространствен анализ, а именно наличието на информация за различни локации и места. Обособени са четирите методологични направления на пространствения метод:

- Пространствена иконометрия – представляваща иконометрични изчисления за пространствени регресионни анализи, при които местоположението има съществено значение за установяването на корелация (пространствена зависимост или пространствена хетерогенност);
- Географски претеглена регресия – включва разглеждане на взаимоотношения и връзки въз основа на аналитични подходи, на база подмножества от данни;
- Многостепенно или йерархично моделиране – насочено е към изследване на ефекта от конкретни фактори върху определено социално поведение на индивидите по демографски показатели, повлияни от характеристиките на индивида;
- Анализ на пространствени модели – основната му цел е да определи дали наблюдаваните събития проявяват систематичен модел.

Представена е екзистенциалната значимост на административно-териториалното разделение в процеса на изследване и набиране на данни за социално-икономическите явления и процеси в определени териториални граници, както и методологията за обособяването на отделните региони на страната.

В параграф 1.1.1. са засегнати въпросите по възпроизводството на населението в определен териториален обхват. Дефинирани са понятията като население, структура на населението, възпроизводство на населението и демографски преход.

Вторият подпараграф запознава със понятието работна сила, както и със спецификите във възпроизводството на работната сила и възпроизводството на трудовия ресурс. Представена е методологията за изследване на трудовите ресурси в определен географски ареал. Обособено е понятието **трудов потенциал** в географски обособена територия, а именно: съвкупността от всички лица, притежаващи физически, духовни и психични възможности да извършват трудова дейност, които се намират във възрастта, ограничаваща трудоспособното население (вкл. работещите инвалиди и рано пернисонираните се).

В третият подпараграф е отделено внимание на значимостта на ефективното използване на трудовите ресурси и териториалното разпределение на работната сила, определящи спецификите на местните трудови пазари. Посочени са отличителните характеристики на трудовия пазар и по-конкретно пазара на труд в определен географски ареал, сегментирането на пазара и влиянието на неговото развитие върху региона и неговото благосъстояние.

Предмет на изследване във втория параграф са въпросите, касаещи изследването на работната сила. Представени са факторите, определящи формирането на работната сила, както и тяхната класификация.

В праграф (1.2.1) е отделено място на въпроса за оптималното възпроизводство на населението и научната методика за неговото изучаване и измерване. Представени са редица показатели и коефициенти за изчисляване на оптималното възпроизводство. Отделено е внимание на проблема за свързан с оптималното възпроизводство на трудовия ресурс. На база на проучването се стига до извода, че както и при населението, възпроизводството на работната сила бива: просто (постоянен брой индивиди, които според установените нормативни правила имат право да осъществяват трудова дейност, който се поддържа в постоянство чрез изравняване броя на излизашите и навлизашите на трудовия пазар);

разширено (превес на групата на навлизачи над групата на напускащите трудовия пазар); стаснено възпроизводство (броят на трудоспособните е по-малък от необходимия за осъществяване на просто възпроизводство).

В следващия параграф (1.2.2.), са представени трудовите ресурси в определена географска територия като фактор за формирането на производствена инфраструктура. Проследена е определящата роля на териториалното разположение и развитието на производствената, социална, транспортна, културна и т.н. инфраструктура като определящ фактор за миграцията на трудоспособно население.

В параграф 1.2.3. се разглеждат показателите, предоставяни от националната статистика за изучаване на състава, структурата и динамиката на населението на страната, обособени в направленията естествено движение на населението и механично движение на населението и урбанизация.

В параграф 1.3. е представена методологията на изследването. Анализът на диференциацията в трудовия потенциал на градовете и селата на страната е осъществен по данни за населението по населени места и по показатели, отчитащи съотношението между възрастовите групи в определените административно-териториални локации. Оценката на различията в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата в страната е осъществена на три равнища – област, община и на равнище населени места. Изборът на равнища за анализ е продиктувано от нуждата за създаване на паралел между данните в по-общ и данните в конкретен случай. Изследването на диференциацията по населени места е осъществено в рамките на Югозападния район. Районът е избран, в хода на осъществяване на анализа и следствие на породилия се въпрос, относно това в каква степен столицата „изкривява” демографските данни на региона.

В методически аспект разработката се базира върху използването и прилагането на методите на сравнителния анализ, на дедукцията и индукцията, статистическите методи, графичен метод и таксономичния метод.

С оглед на постигане на поставената цел и на произтичащите от нея задачи, в методическо отношение изследването обхваща следните направления:

1. Осъществяване на корелационен анализ по данни на НСИ, по икономическите показатели – коефициента на заетост, коефициент на икономическа активност и демографски показатели за възрастова структура на населението в дванадесетте области на страната.

2. Ретроспективен анализ на социално-икономическите и политически процеси от началото на XX век, формирали измененията в размера и структурата на населението и респективно на трудовите ресурси в страната. Проследяване зараждането и задълбочаването на диференциацията между селските и градски територии в страната.

3. Структурен анализ на районите на планиране на база коефициент за структурни различия по статистика за населението от 2001 и 2011 година. Показателят дава възможност да се сравняват както, различни структури за определен период, така и развитието на едно и също явление в два отделни периода.

В шестте района за планиране коефициента за структурни различия е изчислен на база данни за населението в подтрудоеспособна, трудоеспособна и надтрудоеспособна възраст. Причина за избора на този коефициент при изследването на районите е, че той дава по-ясна картина на диференциацията между районите. Изчислен е на основа трите групи население според трудоеспособността му, тъй като това е показател за структура и не би било уместно да се ползват показателите от изследването на диференциацията във възпроизводството на трудовия ресурс, ползвани при таксономичния метод.

4. Прилагане на таксономичния метод за да се оцени степента на диференциация във възпроизводството на трудовите ресурси в градовете и селата с помощта на таксономичния метод на база три показателя:

- Коефициент на възрастова зависимост (КВЗ) – отразява съотношението между сумата на лицата в под 15 годишна възраст и лицата над 65 годишна възраст спрямо лицата на възраст от 15 до 64 години;
- Коефициент на демографско заместване (КДЗ) – представлява съотношението между броя на населението излизащо от полето на трудовия пазар (лица на възраст между 60-64г.) към броя на вливащите се в него (15-19 годишни);
- Процент нетрудоеспособно население – представя съотношението между броя на нетрудоеспособните спрямо общия брой лица, изразено в процент;

на три административно-териториални равнища – области, общини и населени места.

Използват се и познавателните възможности на таксономичния метод като метод за многомерен сравнителен анализ, който позволява

сравняване на статистическите единици посредством набор от разнородни признаци, разкриващи закономерностите в статистическите съвкупности. При него изследваните обекти се представят като точки в пространството, съпоставени с помощта на матрица на разстоянията и се оценяват на база разстоянието им спрямо избрания еталон. Резултатът е интегрална оценка, получена от комплексното влияние на отделните факторни признаци.

Показателите за оценка на диференциацията в демографското развитие на населението са изчислени по данни на НСИ във времеви диапазон между двете последни преброявания на населението (2001 - 2011 г.). Продължителността на периода дава възможност да се проследи динамиката на показателите за анализ и да се установи наличието или отсъствието на диференциация в потенциала за трудов ресурс на населените места в България. Причина за избора на данните от преброяванията е, че те дават необходимата презентативна и достоверна информация относно характеристиките на населението по населени места и най-пълно отговаря на нуждите на използвания научен подход.

Изчисляването, по данни от преброяването на населението в страната през 2011 г., на индивидуални интегрални оценки за диференциация и извеждане на еталоните за трите административно-териториални равнища, позволява: осъществяване на ранжиране според степента на отклонение от „еталона“; класифициране, на база на изчислените интегрални оценки, на селищата по размера на диференциацията във възпроизводството и структурата на трудовия им ресурс в четири групи.

За по-пълен анализ на получените резултати, на база на стандартното отклонение и средната аритметична величина, е изчислен и коефициент на вариация. Коефициентът на вариация дава информация за разсейването на показателите, изразено в процент, и предоставя възможност за сравняване на промените.

5. Анализ и оценка на резултатите от проведеното в рамките на областите Кюстендил и Благоевград с респонденти лица в трудоспособна възраст, анкетно проучване посветено на изследване на миграционните нагласи на населението в посоките град-село и село-град.

ГЛАВА 2. РЕТРОСПЕКТИВЕН АНАЛИЗ НА ПРОЦЕСИТЕ, ФОРМИРАЩИ СЪСТАВА И СТРУКТУРАТА НА РАБОТНАТА СИЛА В УРАБАНИЗИРАНИТЕ И НЕУРБАНИЗИРАНИ ТЕРИТОРИИ

В първия параграф се разглежда историческата и географска обусловеност на демографското развитие на страната ни като част от Европейската карта и по-конкретно спецификите на демографското развитие на Балканския регион и на Източно-Европейските държави в контекста на общото им минало. Отделено е внимание на социално-икономическото развитие на страната като среда за демографските процеси. Представени са исторически данни за заетостта на населението и уседналостта му в градовете и селата на страната в дълъг исторически период, както и характеристиките и особеностите на всеки от обособените му етапи. В последната част от параграфа в проучването е поставен акцент върху времето на икономически преход и отличителния му ефект върху възникващия и развиващ се трудов пазар.

Вторият параграф представя различията между урбанизираните и неурбанизираните територии в контекста на демографските процеси. Данните сочат, че интензивността на развитие на процесите в градовете и селата води до трансформация и неравенство в размера и структурата на населението в отделните територии.

Параграф 2.2.1. дефинира основните процеси по естественото и механично движение на населението, процесите на урбанизация и ежедневна миграция от началото на миналия век до първото десетилетие на 21-ви век и отражението им върху структурата на населението в градските и селски райони на страната.

В тази част от разработката се проследява изменението в структурата на градското и селско население. Установява се, че демографските процеси и социално-икономическите и обществени отношения, със своя синергичен ефект променят облика на градските и селски агломерации. Най-силно изразено е влиянието на процесите на намаляващ естествен прираст на населението и засилената вътрешна миграция в средата на миналия век в направлението село-град. Това води до повишаване на териториалния дисбаланс в разпределението на населението и до поява на обезлюдяващи се населени места и райони.

Параграф 2.2.2. очертава породилата се диференциация в градското и селско демографско развитие на база данни за възпроизводството,

вътрешната миграция и степента на урбанизация, възрастовата структура, образованието, заетостта, състоянието на трудовия пазар, развитите индустрии, обществените групи и др.

На база изложеното в параграфа са определени множество **критични моменти** в демографското развитие на страната:

- Наблюдава се изчерпване на трудовия потенциал и влошаване на качеството на работната сила в отделните населени места, общини и региони.
- Установява се застаряване на населението и на работната сила.
- Констатира се силна демографска деформация на локалните трудови пазари в структурно отношение.
- Открива се неравномерно териториално разпределение на населението в трудоспособна възраст, както и отлив на млади и образовани лица от местните пазари, който спира потенциалните инвеститори и води до нерационално използване на локалните ресурси.
- Данните на статистиката показват наличието на интензивно миграционно движение в посока към големите градски центрове, обезлюдяване и депопулация в селата, малките градове и общини, вкл. дори на цели райони на страната.

Последиците от продължителния период на стеснено възпроизводство на селското население и миграция в посока село-град водят до нарастване на броя на селата без население. Към 2014 г. на територията на страната такива са 169 села, а в над 450 села е отчетен само един жител. Динамиката на процеса позволява да се изчисли увеличение със средно от по 5.4 обезлюдени населени места годишно. Запазва се развитата се през втората половина на XX-ти век обезлюденост на някои полупланински и планински райони, която също създава значителна диспропорция в териториалното разпределение на населението. През последните 15 г., вследствие на влошените социално-икономически условия, общият брой на населението в тези райони намалява. Възрастовата структура в пограничните райони е силно деформирана и не може да осигури както възпроизводството на населението, така и възпроизводството на трудовия потенциал.

Диспропорциите в разпределението на населението между градовете и селата са големи и продължават да се задълбочават. Съотношението градско/селско население е 73% към 27%, като една трета от населението на

страната (33.6 %) живее в седемте най-големи града, които са с население над 100 000 души – София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора и Плевен.

Протичащото териториално преразпределение на населението е индикатор за задълбочаващите се различия между условията на работа и живот в градовете и селата. Налице е ясна тенденция на застаряване на населението в българските села. През 2010 г. всеки четвърти селски жител е над 65-годишен. Средната възраст на живеещите в селата е с 6 г. по-висока от тази на градските жители – 44,6 г. срещу 38,6 г. за градското население. Образователното ниво на населението в селата е много по-ниско от това на населението в градовете.

В третия параграф е представена корелационната зависимост между демографските и икономическите показатели на трудовия пазар у нас по данни от 2011 г.

За анализ на данните са използвани четири показателя. За демографското развитие на населението по области на страната, са взети предвид показателите:

- Процент нетрудоспособни по области на странат (частта от населението, намиращо се в подтрудоспособна и надтрудоспособна възраст, изразена в процент от общото население).
- Коефициент на възрастова зависимост - КВЗ (съотношението между количеството на лицата в младшите и старши възрасти към лицата на средна възраст).

За състоянието на пазара на труда са използвани индикаторите:

- Коефициент на икономическа активност по области - КИА (съотношението между работната сила и населението, преминало определената от нормативната уредба минимална възрастова граница, за да се включи на трудовия пазар).
- Коефициент на заетост - КЗ (съпоставя заетите лица (независимо от статуса на тяхната заетост) и частта от населението, която по действащото трудово законодателство може да осъществява трудова дейност).

В резултат на анализа е изчислен *коефициентът на моментна корелация на Пирсън* между икономическите и демографски показатели по области на страната по формулата за праволинейна зависимост. Стойността (- 0,73546) на получения коефициент на корелация е отрицателна, което

означава наличие на обратно пропорционална корелационна зависимост между изследваните индикатори.

С оглед на задълбочаване на анализа при изследването на корелацията между демографските и икономически показатели е направена оценка на степента на зависимост между дела на нетрудоспособното население и икономическата активност от една страна, и корелационната зависимост при останалите два показателя – коефициента на възрастова зависимост и коефициента на заетост в процент, от друга страна. Получените резултати показват, че степента на зависимост между дела на нетрудоспособното население и КИА в представения времеви отрязък е по-силна в сравнение с корелацията при показателите КВЗ и КЗ.

В хода на анализа е изчислен и коефициентът на детерминация като стойността му е 0,54. Това означава, че нарастващият брой нетрудоспособни и влошеното съотношение между възрастовите групи води до намаляване на нивата на икономическа активност и заетост в 54 % от случаите с изменение от 0,5409 в резултативните променливи.

Коефициентът на неопределеност има стойност от 0,46. Това означава, че 46 % от промените в „явлението-следствие” (в конкретния случай то се определя от стойностите на КИА и КЗ) се дължат на други, неотчетени при проведения корелационен анализ фактори.

Получените данни водят до извода, че демографските процеси имат пряко влияние върху икономическите показатели на трудовия пазар, отчитащи ефективността на използване на работната сила. Повишаването на стойностите на КВЗ предразполага към намаляване на дела на заетите от трудоспособното население. По същата логика нарастващият дял нетрудоспособни пък предопределя занижени нива на икономическа активност в обособен географски ареал. Това поставено и в контекста на демографската прогноза на НСИ до 2070 г. означава, че негативната динамика в броя на населението и възрастовия му състав ще рефлектират върху икономическите показатели на трудовия пазар с отрицателна насоченост.

Изчислен на база на хипотезата за конвергентност на НСИ стойността на показателя за процент на нетрудоспособното население за 2070 г. е 43,15 % (при данни за 2011 г. - 37,8 %). При ползване на същите данни стойността на коефициента на възрастова зависимост има стойност

75,89, при изчислен за 2011 г. – 46,5¹. Представените данни говорят за регресивно развитие на демографските процеси у нас, опосредстващи и в бъдеще негативни тенденции в състава и структурата на работната сила. Влошаващият се потенциал за трудов ресурс в бъдеще ще е ограничаващ фактор за икономическото развитие на локалните територии и особено силно ще бъде действието му там, където процесите са достигнали най-негативни стойности.

ГЛАВА 3. АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ В ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС НА ГРАДОВЕТЕ И СЕЛАТА

В първия параграф е очертана най-общо териториалната пропорционалност и диспропорционалност при разпределение на населението и БВП в отделните райони за планиране. Осъществен е сравнителен анализ на шестте района с помощта на коефициента за структурни различия, изчислен на база броя на населението към 31.12.2014 г. Изчисленият коефициент за структурни различия на населението в подтрудоспособна възраст показва, че най-голяма разлика се наблюдава между Югозападния район (ЮЗР) и Северния централен район (СЦР), както и между ЮЗР и Северозападния район (СЗР), а най-малка е тя между СЗР и СЦР. Тези различия показват по-високия бъдещ потенциал за трудови ресурси (това е частта от населението, която в бъдеще ще оформя групата на трудоспособните лица) на Югозападния район, сравнен с потенциала на Северозападния и Северния централен район на страната. Едва в седем от 15-те случая на сравнение коефициентът за различие е под 0,30. Това е свидетелство за големи различия между отделните райони на страната. Максимума в диапазона на различията при населението, което не е достигнало трудоспособна възраст е 0,59.

Изчислен на база трудоспособно население, *коефициентът за структурни различия* открива най-висока степен на диференциация отново между ЮЗР и СЗР и между ЮЗР и СЦР, а най-малки са те между СЗР и СЦР и между Югоизточния район (ЮИР) и СЦР. Като цяло структурните различия при трудоспособното население са по-ниски в сравнение с тези при населението в подтрудоспособна възраст. Тук в 9 от 15-те случая на

---

¹ НСИ. *Преброяване на населението.*

<http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf> (2015-10-12)

сравнение коефициентът е под 0,30, но максималния резултат за структурни различия остава висок (0,59).

При сравняване на структурата на населението в надтрудоспособна възраст между отделните райони на планиране най-големи са разликите между ЮЗР и СИР, а най-малка е тя между ЮИР и Североизточния район (СИР) и между СИР и СЦР. Едва при 5 от 15-те сравнявания коефициентът на различие превишава 0,30. Това води до извода, че при населението в надтрудоспособна възраст се откриват най-малки различия между 6-та района на страната, а максимумът на различията спада до 0,47.

На основата на структурния анализ на териториалните различия в потенциала за трудов ресурс по райони на планиране се налага изводът, че по райони на страната най-големи различия в структурата на населението се откриват в групата включваща лицата до 19-годишна възраст. При равни други условия (без влияние на миграционни процеси и т. н.) това различие ще се пренесе в бъдеще в по-високи отклонения между районите в групата на трудоспособните лица. Към момента най-малки са структурните различия в районите за планиране в групата на възрастните, която преди 50 - 70 десетилетия е формирала множеството на навлизащите на трудовия пазар. Следователно повишените нива на демографско заместване (съотношението излизачи/влизачи на трудовия пазар) във времето засилва демографската диференциация между шестте района на страната, която безспорно променя облика на трудовия пазар във всеки един от тях.

Вторият параграф представя различията за трудов потенциал по области на страната. Представено е, по обобщени данни за страната и с помощта на графичния метод, разминаването между състава и структурата на населението в отделните области и общата възрастова структура. Установени са областите с приближаваща и отдалечаваща се от средните за страната данни структура на населението.

На база таксономичния метод по данни за населението от 2011 г. след изчисляване на показателите КВД, КДЗ и процент нетрудоспособни са изчислени интегралните оценки на 28-те **области на страната**.

Подредени по интегрални оценки най-напред в ранжирането се подрежда област Кърджали. Това е областта, която за 2011 г. реализира най-нисък процент безработица (5.1 %). Следващи в подреждането са Благоевград, Разград, Шумен и Сливен. Разликата между първата и последната по демографски показатели област в подреждането след еталона е 0,5786. Най-голяма диференциация спрямо еталона се наблюдава в областите Видин, Габрово, Кюстендил, Ловеч, Перник и Плевен.

Изчислен въз основа на получените стойности на интегрални оценки по области на страната коефициента на вариация е 28,56 %², което говори за средна еднородност на изследваната съвкупност по демографски показатели и средна степен на разсейване. Средната стойност на показателите на областно ниво е 0,6872 при стандартно отклонение 0,1963. Тринадесет от областите в страната са с интегрална оценка над средното ниво от 0,6872, а останалите четиринадесет са с резултат по-нисък от средния.

След прилагане на таксономичния метод за градските територии по области на страната за два отчетни периода - 2001 г. и 2011 г. се открива повишаване на диференциацията в показателите на анализа.

За 2001 г. за еталон е избрана област Смолян, представена от своите градове, които са с най-добри показатели. Най-голямо разстояние от еталона се отчита при областите Габрово и София град, следвани от Перник, Кюстендил, Русе, Пловдив, Ловеч, Силистра, Варна, Бургас и София област. Най-близо до еталона са областите Кърджали, Благоевград, Сливен и Враца.

За 2011 г. еталон е област Кърджали. Най-голяма е диференциацията при област Габрово (тенденцията се запазва от 2001 г.) и Силистра, следвани от Перник, Ловеч, Плавен, Кюстендил. Най-малко евклидово разстояние има между еталона и областите Сливен, Благоевград, Търговище, Пазарджик.

Като цяло диференциацията между областите в изследвания период се е повишила. Ако разликата в интегралните оценки през 2001 г. е 0,2948, то през 2011 г. тя е 0,3411.

За двата изследвани момента средната стойност на интегралните оценки е съответно 0,3030 за 2001 г. и 0,4343 за 2011 г. Най-близо до средния показател за 2001 година е област Стара Загора (ранг - 13, интегрална оценка - 0,3019). За 2011 г. за „средна“ по представяне се подрежда област Смолян (ранг - 14, интегрална оценка - 0,4305). Градовете в четиринадесет области за 2001 г. и 2011 г. са с показатели над средното равнище, което говори за по-голямата им отдалеченост от съответния еталон.

За изследваните съвкупности коефициента за вариация е съответно - 29,85 % за 2001 г. и 25,47 % за 2011 г. От получените резултати следва

---

² Счита се, че разсейването е малко, тоест изследваната извадка е еднородна, когато стойността му е до 10-12 %, средно при стойност между 10 и 30 % и силно при коефициент над 30 %.

Автореферат

изводът, че и в двете съвкупности, очертаващи началото и края на изследвания период се наблюдава приблизителна еднородност на данните, като в началото на периода тя е по висока и доближава критично нивата на нееднородност от 30 %. Обобщено може да се каже, че макар и с повишаване на разликата между еталона и най-зле представената област по данни за 2011 г., еднородността на интегралните оценки се е повишила с 4,38 %, с леко изглаждане на кривата за 2011 г., сравнено с тази за 2001 г. Средното стандартно отклонение за двата периода е съответно 0,9045 за 2001 г. и 0,1106 за 2011 г.

Проследен в динамика процесът на диференциация във демографската характеристика на *градовете* в 28-те области на страната се характеризира с известна неустойчивост. Само 5 области са запазили своя ранг – Благоевград, Габрово, Монтана, Перник и Ямбол. 13 от областите са се изкачили нагоре в класацията по ранг - Бургас, Варна, Кърджали, Кюстендил, Пазарджик, Пловдив, Русе, Сливен, София област, София град, Търговище, Хасково, Шумен. Най-голяма промяна в рамките на едно десетилетие се наблюдава при София-област (с 9 места), Варна (с 8), Пловдив (с 8), Пазарджик (със 7), София град (със 7 позиции). Най-малка е промяната в областите Кърджали и Шумен – с по 1 позиция нагоре. Средното покачване за периода е 4 позиции. Останалите десет области са паднали надолу в класацията. Най-рязък скок се наблюдава в областите Смолян – с 13 места надолу, Видин – с 9, Добрич – с 8, Велико Търново и Силистра – с по 7. Най-несъществена е промяната в подредбата за областите Разград – с 1 позиция и Враца – с 3. Средно областите, които са намалили своя ранг в класирането са паднали с 5 места надолу.

При изследване на *селата* по области на страната по данни за 2001 г. като еталон е избрана област Кърджали. Най-голяма вариация от еталона се наблюдава в селата на областите Перник, Видин, Габрово и Монтана. Най-близки до еталона са селата в областите Благоевград, Пазарджик, Разград и Силистра.

За 2011 година на първо място като еталон са представени селата в област Сливен, следвани от тези в областите Благоевград, Бургас, Кърджали и Разград. Най-ниско в класацията са Перник, Видин, Габрово и Кюстендил.

Получените данни установяват, че диференциацията между селата в областите за изследвания период се е запазила в приблизително еднакви равнища. Ако разликата между максималната и минимална интегрална оценка през 2001 г. е 0,1761, то през 2011 г. тя е 0,1941.

За изследваните години средната стойност на интегралните оценки е съответно 0,1140 за 2001 г. и 0,1053 за 2011 г. Най-близко до средния показател за 2001 година е област Стара Загора (ранг 16; интегрална оценка - 0,1167. За 2011 година като „средна” по представяне се подрежда област Враца (ранг 14, интегрална оценка - 0,1047). За 2001 година с оценка над средната са тринадесет от областите, представени от селските райони, а за 2011 г. броят им е 12.

Изчисленият коефициент за вариация е съответно 47,72 % за 2001 г. и 53,72 % за 2011 г. Тези стойности показват, че двете съвкупности, очертаващи началото и края на изследвания период не са еднородни и тяхната нееднородност расте във времето.

Стандартното отклонение, изчислено по интегрални оценки за селата в областта за 2001 г. е 0,0544, а по данни за 2011 г. е 0,0566.

Проследявайки данните за демографската характеристика на селата в двата изследвани времеви периода в 28-те области на страната, може да се направи извод за динамиката на процеса на диференциация. Шест от областите в изследвания времеви диапазон са запазили своя ранг. Това са – Благоевград, Видин, Габрово, Перник, София-област и Търговище. 13 от областите са се изкачили нагоре в класацията по ранг - Бургас, Варна, Враца, Кърджали, Кюстендил, Пловдив, Разград, Сливен, София област, София град, Търговище, Хасково, Шумен. Най-голяма промяна в рамките на едно десетилетие се наблюдава при област Сливен - покачване със 7 места, Варна – с 4, Бургас, Шумен и Хасково с по 3 позиции. Най-малка е промяната в посока на изкачване в областите Враца – с 2 места, Добрич, Ловеч, Монтана, Плевен и Ямбол – с по 1 позиция. Средното покачване за периода е 2 позиции. Останалите девет области са паднали надолу в класацията. Най-рязко е спадането в областите Русе – със 7 места, Силистра – с 5, Смолян – с 5, Пазарджик – с 4 места. Най-несъществена е промяната в подредбата за областите Велико Търново и Разград – с по 1 позиция. Средно областите, които са променяли своя ранг и са заставали в позиция по-надолу в класирането са спаднали с 3 позиции.

На база на изчислените статистически показатели може да се направи анализ на демографските процеси, оформящи различията в областите на страната в динамика. Размахът на разсейване (евклидовото разстояние между изследваните единици на съвкупността) за изследвания период е намалял и за двата вида селищни образувания, с по-голям дял при градовете. Средната стойност на разстояние от еталона се е скъсила (с 0,1313) при градовете и се е увеличила в селата (0,0087). Коефициентът на

вариация отчита по-ниски стойности, както при градовете (с разлика от 4,37), така и при селата (разлика от 6 %). Стандартното отклонение е почти непроменено за периода в селските райони и с голям ръст в градовете.

Получените резултати сочат, че различията между градовете в областите на страната не са толкова чувствителни, колкото тези в селските райони, но диференциацията при тях се е повишила повече за едно десетилетие, сравнено с динамиката при живеещите в селата. Различията в селата са много по-отчетливи, но тенденцията за едно десетилетие се е изменила по-незабележимо. Това води до извода, че в градовете на страната се осъществяват по-големи демографски трансформации, отколкото в селските райони, които продължават да се характеризират със ниска икономическа активност, застаряващо население и обезлюдяване. В градските агломерации се отчитат по-бързи и резки промени.

След прилагане на таксономичния метод *общините* в България са подредени на база получена интегрална оценка. Еталон е община Гърмен, област Благоевград. Разликата между последната и първата след еталона при общините е 2,9309, което говори за завишена диференциация между тях. Средното разстояние до еталона е 0,3945, а коефициентът на вариация е 76,94 %. Изчисленото стандартно отклонение е 0,3035. В челните нива на класирането по интегрална оценка са общини в областите Благоевград и Шумен. В дъното на класацията са представители от областите Кюстендил, Видин, Перник и Монтана. Общините с показатели над средното равнище са 86 на брой.

Представени на база разстоянието им до еталона общините могат да се обособят условно в три групи. В първа група са тези с интегрална оценка от 0,3000 и по-ниска, което означава, че демографските показатели в тях не се отличават съществено от еталона. Във втора група са тези с оценка от 0,3001 до 0,6000. В трета група попадат тези с оценка над 0,6001.

В първа група попадат: 71 общини от южните райони за планиране и 40 от северните. По райони те се разпределят така:

- 30 за ЮЦР, 26 за ЮЗР и 15 за ЮИР;
- 26 за СИР, 8 за СЦР и 6 за СЗР.

Полученото разпределение показва, че на трудовия пазар в Южна България, разглеждан на ниво общини най-добри показатели по отношение възрастовия състав на населението показват южните централни и западни райони. В северните части на страната СИР изпреварва останалите две административно-обособени територии.

В трета група от подреждането попадат: 15 общини от Северна и 12 от Южна България, разпределени по съответния начин:

- 9 общини от СЗР, 4 от СЦР и 2 от СИР;
- 7 общини от ЮЗР, 4 от ЮЦР, и една община от ЮИР.

Данните сочат, че най-осезаемо намаление в демографския потенциал се забелязва в Северозапада и Югозапада. Като цяло обаче генералният извод е, че южните части на страната се характеризират с по-добри показатели в сравнение със северните.

В третия параграф са представени данните за диференциацията по *населени места* в четирите области на ЮЗР.

В *област Благоевград* като населено място с най-добри резултати за 2011 г. се откроява с. Лъжница, община Гоце Делчев. То е използвано за еталон при изчисляване на интегралните оценки за диференциацията в демографското състояние. Коефициентът на вариация между населените места в областта е 169,81 %. Средното ниво показателя е 0,2280, при средно стандартно отклонение от 0,3871. Четирдесет и едно от населените места в областта са с оценка над средната за района. Разликата между най-зле представената община и втората след еталона е 2,7875.

Изчислените интегрални оценки на база *градски територии* извеждат на първо място областният център Благоевград, следван от Петрич. Различието между общинските центрове е 0,1183. Това е и разликата в интегралните оценки между градовете с най-многобройно и най-малобройно население за 2011 г. – Благоевград и Мелник.

По отношение на селата в областта най-добри показатели имат селата с по-многобройно население, в общините Гоце Делчев и Гърмен. Последни в подреждането в настоящето изследване са територии с по-малобройно население с представители от общините Струмяни, Сандански и Хаджидимово. Разликата за селата е 2,7875. Това е показател за многократно по-голяма диференциация в демографските съотношения между териториалните единици в селските райони, сравнена с тази в градовете на областта.

На база изчислените интегрални оценки, селата в Област Благоевград са обособени в три групи. В отделна група са представени и селата, които поради липса на население в частта под- и надтрудопособни не са попаднали в изследването. Селата в първа група са тези, с най-добри показатели за КДЗ и КВЗ. Във втора група са посочени териториите, чиито

показатели са с относително високи стойности, очертаващи отрицателни тенденции във възпроизводството на населението. В третата група са обобщени населените места, с изключително високи нива на показателите, следствие неблагоприятно възрастово съотношение на населението. Характерно за тях е, че при запазване на тенденцията в бъдеще, те ще преминат в групата на обезлюдяващите населените места. Към момента те не попадат в нея поради факта, че в интервала от 0- до 19-годишни има представители, което позволява изчисляване на показателите КДЗ и КВЗ, следва да се каже, че населението в тази възрастова група към 2011 г. е с много малка численост.

Общо 92 (34,7 %) от селата в района попадат в групата на населените места с лоши демографски показатели. Най-голям е техният брой в общините Сандански, Петрич, Струмьяни и Благоевград. 1,21% от населението в областта живее в обезлюдяващи райони, в абсолютен брой това са 3909 лица. Най-застрашени от обезлюдяване и негативна демографска динамика са селата в общините Банско и Кресна с 66,66 % обезлюдяващи села от всички села в общината, следвани от общ. Струмьяни с 57 %, Симитли с 53 % и Сандански с 50 %. Общините без обезлюдяващи села или с нисък процент на такива са община Белица, Гоце Делчев, Гърмен, Разлог, Сатовча, Якоруда.

Получените резултати от анализа на демографската структура на населението в Област Благоевград ни дават възможност да заключим, че разпределението на населението в селските райони е сравнително добро. Дори села с малък брой население имат добри показатели за КВЗ и КДЗ.

Географското разположение на обезлюдяващите села в Благоевградско е предимно в близост до областния град и в пограничните райони.

След изчисляване на показателите и определянето на средната стойност на отклонението, като населено място с най-добри резултати за 2011 г. в *област Кюстендил* се откроява гр. Бобов дол, община Бобов дол. Коефициентът за вариация между населените места в Кюстендилска област е 159,68 %. Средното ниво на показателите е 0,4373, при средно стандартно отклонение 0,6984. Четиридесет и едно от населените места в областта са с оценка над средната за района. Разликата между най-зле представената община и втората след еталона е 4,5116.

На първо място по интегрална оценка сред *градовете* се нарежда град Бобов дол, следван от областния център Кюстендил. Различиято между общинските центрове е 0,2494.

Най-добри показатели показват *селата* с по-многобройно население, по-близко разположени до трите големи града на областта. Относително най-високи резултати имат селата в община Дупница (7 от тях са в началото на ранжирането) и 5 села от Кюстендилска община. Последни в подреждането в настоящето изследване са територии с по-малобройно население в общините Кочериново и Невестино. Разликата между максималната и минимална стойност на интегралните оценки за селата е 4,4576. Това е показател за многократно по-голяма диференциация в демографските съотношения между териториалните единици в селските райони.

На база изчислените интегрални оценки, селата в Област Кюстендил са обособени в три групи. В отделна група са представени и селата без население в групата на лицата от 0- до 15- годишна възраст, които не са попаднали в изследването.

В Кюстендилска област 2,73% от населението живее в обезлюдяващи райони, което в абсолютно число е 3 728 души. Общо 74 (43 %) от селата в района попадат в групата на населените места с лоши демографски показатели. В географски план те се намират най-често в пограничните и планински райони на областта с надморска височина около и над 700 метра, като са по-отдалечени от урбанизираните райони. Най-голям е техният дял в община Трекляно, където от 19 населени места 12 са с преобладаващо възрастно население. Средно около 74 % от населението в тях е на възраст над 64 години, при средно за страната 22,8 %, а население в групата 0-19 годишни липсва. Следва община Бобошево със 7 от общо 11 села, в които населението над 64 години е 76 %. В останалите общини териториите с преобладаващо възрастно население, без представители в групата до 15 години са разпределени, както следва: Бобов дол – 5; Дупница – 5, Кочериново – 3; Кюстендил – 33; Невестино – 9; Сапарева баня – 0; Рила – 0.

Географското разположение на обезлюдените села показва струпване на обезлюдени територии в пограничните райони на областта и териториите около община Бобошево.

Може да се обобщи, че най-застрашени от обезлюдяване и негативна демографска динамика продължават да са селата в общините Трекляно и Невестино, Бобошево и Кюстендил. Потенциалът им от трудови ресурси е

изчерпан, поради забавен режим на възпроизводство на населението. Най-слабо развитие отрицателната тенденция има в селата на Сапарева баня, Дупница и Бобов дол.

След изчисляване на показателите и определяне на средна стойност на отклонението в *област Перник* като населено място с най-добри резултати за 2011 г. се откроява гр. Радомир, община Радомир. Той е еталона при изчисляване на интегралните оценки за диференциацията в демографското състояние на Пернишка област.

Коефициентът за вариация между населените места в областта е 92,35 %. Средната аритметична величина на интегралните оценки в област Перник е 0,3530, при средно стандартно отклонение 0,3260. Населените места в областта са с оценка над средната за района са 28. Разликата между най-зле представената община и втората след еталона е 1,7237.

На първо място по интегрална оценка в *градските територии* се нарежда Радомир, следван от гр. Трън. Областния град е едва на трето място по интегрална оценка. Различието между общинските центрове е 0,0660.

Най-добри показатели имат *селата* в община Перник (6 от тях попадат в първите десет села ранжирани по интегрална оценка). Впечатление прави подреждането на села от община Трън, с малобройно население в началото на класацията. Предвид изключително малкия брой население в две от тях (с. Вулкан и с. Лешниковци) може да се направи извода, че те са изключение от правилото за лоша демографска структура в малобройните селски агломерации. Последни в подреждането са села в общините Радомир, Брезник, Ковачевци и Трън. Разликата между максималната и минимална интегрални оценки за селата в областта е 1,7170.

Данните за селата в област Перник по общини показват: с малобройно застаряващо население са 82,35 % от селата в община Земен; 80,39 % от селата в община Трън; 61,76 % от селата в община Брезник; 35,42 % от селата в община Радомир; 31,82 % от селата в община Перник; 30 % от селата в община Ковачевци. 2,92% от населението в областта живее в обезлюдени райони или 3900 жители на селата в Пернишко.

Представени в географски координати, данните за обезлюдяващите райони в Пернишко показват, че за разлика от останалите области тук те са повсеместни. Отново се забелязва наличие на села с малобройно население в граничните територии, но то е пропорционално на останалите в областта. Единствено териториите около областния град Перник и близо до област

София-град изглеждат сравнително незасегнати от негативните демографски процеси.

След изчисляване на показателите и определяне на средната стойност на отклонението, като населено място с най-добри резултати за 2011 г. в **София-област** се откроява гр. Ихтиман, община Ихтиман, който е еталон при изчисляване на интегралните оценки за диференциацията в демографското състояние.

Коефициентът за вариация между населените места в София-област е 127,24 %. Средното ниво на оценка е 0,2827, при средно стандартно отклонение 0,3597. Петдесет и три от населените места в областта са с оценка над средната за областта. Разликата между най-зле представената община и втората след еталона е 2,8439.

На първо място сред *градовете* в областта в подреждането по интегрална оценка се нарежда Ихтиман, следван от градовете Долна Баня и Самоков. Различието между общинските центрове е 0,0488.

Най-добри показатели имат *селата* в община Плевен (5 от тях попадат в първите десет села ранжирани по интегрална оценка). Разликата между максималната и минимална интегрални оценки за селата в областта е 2,8439.

Най-голям дял на населени места с дефицит на население има в общините Драгоман, Ихтиман, Самоков, Своге и Сливница. 1,39% от населението на Софийска област живее в обезлюдяващи селски райони, което представлява население с общ брой от 3446 души.

Данните показват че близо $\frac{1}{2}$ от населените места в Софийско са с интегрална оценка показваща значително отклонение от добрите показатели в района. Над 34 % от населените места в областта се намират в демографска ситуация на депопулация. Географското разположение на най-обезлюдените селски райони в София-област е концентрирано в граничните райони на община Годеч. Североизточните части на областта, както и южно разположените от столицата имат най-добри данни относно потенциала им за трудов ресурс.

След изчисляване на показателите и определяне на средната стойност на отклонението, за **област София-град**, като населено място с най-добри резултати се извежда с. Световрачене. То е използвано за еталон при изчисляване на интегралните оценки за диференциацията в демографското състояние.

Коефициентът за вариация между населените места в областта е 28,79 %. Средното ниво на показателите е 0,6692, при средно стандартно отклонение 0,1926. Населените места в областта са с оценка над средната за района са 21. Разликата между най-зле представената община и втората след еталона е 0,8539.

Характерно за областта, е че тя напълно припокрива административно и териториално Столична община. На първо място по интегрална оценка сред *градовете* се нарежда гр. Бухово, следван от Столицата, гр. Нови Искър и гр. Баня. Различието между градовете е 0,1617.

Най-добри показатели сред *селата* има Световрачане, чиито показатели го правят еталон в областта. Разликата между максимума и минимума в интегралните оценки за селата в областта е 0,8539. Столичния град изкривява данните, поради което в първа група няма населени места. Едва 0,007% от населението на Столична община живее в обезлюдяващи селски райони, което представено в брой жители е 85.

Обобщено *показателите по области на Югозападния район*, потвърждават високата степен на диференциация във възрастовата структура на населението на Югозапада. Ранжирани според степента на вариране на интегралните оценки между населените места в тях областите се подредят както следва: на първо място София-град, следвана от област Перник, София-област, област Кюстендил и област Благоевград. Подредени в зависимост от разликата в максималната и минимална оценка на първо място отново е София-град. Втората позиция пак е за област Перник, следвана от област Благоевград, София-област и област Кюстендил.

Най-обезпокоителни са данните в Кюстендилска област, където обезлюдяването и отрицателното демографско заместване опосредстват изключително тежка ситуация на трудовия пазар. Пограничните територии и т. нар. област „Крайще” концентрират изцяло възрастно население, което в над 90 % от случаите е в надтрудоеспособна възраст. Липсата на лица в останалите възрастови групи прави хипотезите за бъдещо развитие на тази част от района изключително мрачни. Трудов пазар в тези части на областта на практика не съществува, поради липсата на трудоспособни лица и отсъствието на възможности за заетост.

ГЛАВА 4. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ДИСПРОПОРЦИИТЕ В ПОТЕНЦИАЛА ЗА ТРУДОВ РЕСУРС НА ГРАДОВЕТЕ И СЕЛАТА

Първи параграф представя мерките за въздействие върху демографските процеси за постигане на регионална ефективност. Дадена е дефиниция за регионална ефективност и демографска политика и регионални политики. Под регионална ефективност се разбира съотношението полезен ефект/осъществени разходи в определен локален обхват и отразява състоянието на изградената териториална, икономическа, обществена, демографска и т. н. системи и е част от националната, глобална ефективност. Целенасочените действия на държавата за регулиране на демографските процеси формират демографската политика. Основната ѝ цел е въздействие върху развитието на населението и е неизменна част от цялостната политика за икономическо, социално и културно развитие на странат. Представени са приоритетите, стратегическите направления, целите и мерките на Националната стратегия за демографско развитие.

Във втори параграф са представени резултатите от полево изследване в областите Благоевград и Кюстендил на нагласите на населението за вътрешна трудова миграция. Изследването е проведено с помощта на анкетна карта.

Основните **изводи** от проведеното изследване могат да се обобщят в няколко точки.

На първо място резултатите показват **диференциация в статуса на населението на трудовия пазар** в градските и селски територии. Сред анкетираните по-висок е дялът на безработни в селата и по-голям е процентът на работещи в градовете на областите.

По отношение на **динамиката на трудовия пазар** също се забелязват известни различия. Данните сочат, че в периода 2010 - 2013 г. значителен дял от градското население е променило статуса си на трудовия пазар, като съотношението с населението в селата е приблизително 70/30. През 2014 - 2015 г. това съотношение претърпява промяна и се установява в рамките на 53/47, което може да е сигнал за **прехвърляне на процесите** от градския в селския трудов пазар, който повишава своята динамика.

Проучването установява **разминаващите се нагласи и степен на удовлетвореност на населението** в Благоевградско и Кюстендилско, които отразяват субективни оценки и мнения на анкетираните. Повече от половината жителите на селата откриват като съществен проблем на

Автореферат

населеното си място преобладаващия дял възрастни лица и лошата инфраструктура. В същото време близо 80 на сто от живеещите в градовете отчитат като недостатък високите нива на емиграция.

Данните показват *различия и в субективната оценка за по-добри перспективи за живот и реализация*. По-голям дял градско население открива такива перспективи в София, докато селското население в проучвания ареал вижда по-добри възможности в чужбина.

Склонността за промяна на местожителството по данните от анкетата е почти равностойна в двете форми на местоживеене. И все пак ежедневното пътуване до работното място е по-приемлив компромис за селското, отколкото за градското население в изследвания териториален обхват.

Третият параграф представя насоките за преодоляване на диспропорциите в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата. На база на осъществения анализ са набелязани три приоритетни насоки за действие:

- Подобряване на ситуацията на трудовия пазар в селските райони;
- Подпомагане на социално-икономическото развитие на неурабнизираните територии;
- Мерки по превенция и ограничаване на факторите, пораждащи емиграция на населението.

Правилната посока за преодоляване на предизвикателството на демографската криза е двупосочното разглеждане на проблема. Търсенето на подходи за намаляване на негативния ефект от стесненото демографско възпроизводство не бива да изключва и възможностите за извличане на ползи от създалата се демографска конюнктура. Крайната цел на база проучвания и анализи е да се прецени възможно ли е икономиката на района да се развива на база съществуващата демографска структура и очакваните демографски промени в бъдеще.

Последиците от намаляващото трудоспособно население върху регионалния трудов пазар се изразяват в намаляваща продуктивност и иновативен капацитет на работната сила. На свитите откъм човешки ресурс трудови пазари преобладаващо се наблюдават заети в средна и предпензионна възраст, за които е характерна липса на мотивация, влошено здраве, липса на идеи и амбиции, избягване на риска. Икономическият ефект от остаряването на работната сила на местните трудови пазари е

придържане към работна заплата равна или близка до минималната за страната, което се дължи на ниските икономически резултати на труда.

Разглеждайки пазара хипотетично, единствено и само във връзка с ограниченията от трудовия ресурс на база демографските характеристики на населението в даден район, могат да се изведат няколко насоки за справяне със ситуацията. Тук изхождаме от движещите сили на пазара, а именно търсене и предлагане. На трудовия пазар тези две икономически понятия характеризират работната сила и работните места в обособена географска територия.

Първата възможност за подобряване на икономическите и демографските характеристики на регионалният трудов пазар е навлизането в него на млада работна сила. Съобразно демографските промени в страната и редуцирането на населението в подтрудоспособна възраст очаквания за такъв естествен процес са нереалистични. Ограничените ресурси на трудовия пазар водят до появата на предпочитани райони за младите работещи, характеризиращи се с добра инфраструктура в сферата на образованието, която пък от своя страна задържа завършилите образованието си в близост до района, в който са учили. Друга възможност за повишаване трудовия ресурс на пазара е даването на възможност на неактивните да влязат в него.

Друг способ за повишаване на икономическото благосъстояние на регионалният трудов пазар е имиграция от други региони на страната. Тук своята роля изиграват факторите като качество на живот, икономически растеж, размер на работната заплата. Имиграцията като средство за решаване на проблема може да се погледне и от друга гледна точка - имиграция от други държави. Тук обаче възникват редица трудности като езикови бариери, трудна приспособимост, неприемане, политически и законови пречки и т. н.

Като правило на пазара търсенето определя предлагането, тоест логично би било да се предположи, че търсенето определя размера на регионалният пазар. Промяна в търсенето може да се постигне чрез инвестиции и промяна в икономическата и регионална политика. В тази насока възможност за повлияване върху демографските диспропорции в развитието на населението в градските и селски територии и за подобряване на състоянието на местните трудови пазари е създаването на работни места, от каквито конкретният регион има необходимост. Това означава, че както всяка отделна административно-териториална единица има специфични характеристики по отношение структура на населението,

географски и природни особености, степен на икономическо развитие, обичаи и традиции и т.н., така и възможностите за адекватно въздействие върху местния трудов пазар са специфични. За целта е необходимо да се осъществи предварителен анализ и оценка на необходимите инвестиции и на очакваните резултати в дадения район, за да се ранжират и изберат най-ефективните.

Както вече бе установено в хода на анализа, голяма част от селските общини обхващат напълно обезлюдени или обезлюдяващи територии. Те представляват на практика най-голямото предизвикателство по отношение намирането на средства и подходи за справяне с депопулацията, като в районите, характеризиращи се с общински центрове с малобройно население, влошена транспортна и обществена инфраструктура, задачата е изключително сложна.

Районите с население в общинските центрове над 1000 души имат по-голяма виталност и при тях намирането на решения за подобряване икономическото състояние е обусловено от търсенето на подходи за ефективно натоварване на природните и трудови ресурси. Един такъв подход би могъл да бъде създаването на приоритетно направление в **националната политика за заетост за създаване на работни места в сферата на грижата за възрастни хора, както и в сферата на следболничната медицинска помощ**. Добра основа за подобряване на ситуацията на трудовия пазар в обезлюдяващите общини би било **изграждането на държавни, общински и частни хосписи и центрове за грижа** в тихите планински райони на страната. Считаме че подобна мярка ще повиши потреблението в областта на услугите. Тя няма да промени съществено степента на урбанизация на големите градове, нито пък ще „налее“ голям брой население в селските райони. Целта тук е чрез използване на природните и трудови ресурси на локалната територия и с помощта на инвестиции и ефективно управление да се повиши интензивността на социално-икономическото развитие на селските райони, която да провокира задържане на населението в тях. Изграждането на подобна система от звена с цел осигуряване на достойно остаряване и социално приобщаване на възрастното население изисква подобряване на взаимовръзките между сектора на услугите, сектора на здравеопазването и социалната политика на държавата. Несъмнено при позиционирането на подобни звена за грижи и живот трябва да се отчетат всички възможности и ограничения на локалната територия. Поради това всяко от тях трябва да притежава характеристики за уникалност, които да са предпоставка за

устойчивост на развитието. Подобна система от мерки трябва да е приоритетна държавна политика, чиято основна цел обаче не бива да ограничава със създаването на възможности за активен и независим живот на възрастните.

В решаване на проблемите на демографското остаряване и социално-икономическото им отражение в обществото могат да се предприемат още редица мерки и действия. Като:

- Повишаване на качеството на здравните услуги и грижата за възрастните хора;
- Подобряване на информираността на обществото за остаряването в добро здраве;
- Подобряване на връзката „пациент – личен лекар” (в редица обезлюдяващи райони тя е изключително затруднена);
- Подпомагане на независимия живот и подобряване на ефективността и качеството на грижите за възрастните хора с подкрепа за изграждане на социално-ориентирани, образователни и културни центрове за възрастни;
- Подобряване на инфраструктурата на населените места с цел улесняване на достъпа и подобряване на условията за живот;
- други.

Проблемите на областно равнище могат да бъдат туширани на база ***ежедневното придвижване на работна сила от обезлюдяващи райони*** към по-добре развити икономически територии. Тази мярка е насочена към подобряване социално-икономическото развитие на селските територии на база конкретната специфика на трудовата миграцията ***„работна сила – капитал”***.

Най-общо миграцията на трудови ресурси е предизвикана от разликата в търсенето и предлагането на локалния трудов пазар. По-напред в изследването са упоменати и останалите фактори, опосредстващи този процес.

При равни други условия понижените нива на работещи в определен териториален обхват предопределя по-ниски средни доходи на човек от населението и по-малки възможности за самоиздръжка и развитие на територията, следователно и на локалния трудов пазар. Зараждащата се бедност и социална депресия в населените места с малък брой население прави тези райони неподходяща почва за инвестиции и ги поставя в позицията на изоставащи територии.

Практиката показва, че миграцията на работна сила е свързана с придвижване на капитала. Поради това се счита, че междурегионаните придвижвания на трудовите ресурси и капитала могат да предизвикат, реален икономически ефект в конкретния район. Предполага се, че междурегионалното движение на труда и капитала намалява специализацията относно предлагането на труд и от там регионалните различия. Трябва да се отчете и фактът, че регионалните различия не се изразяват само по отношение на мобилните фактори (труд и капитал), но и немобилните природни ресурси.

Макар и процесът на махаловидна миграция да има естеството на естествено възникващо и саморегулиращо се явление, породено вследствие на действието на множество фактори, той би могъл да се насочи и управлява с правилните мерки и способности. По мнение на анализатори териториалната мобилност на населението у нас е на ниско равнище, като резултат от липса на синергия и обвързаност между политиките за заетост и за регионално развитие. По данни на статистиката делът на ежедневните трудови мигранти за 2011 г. е 14 %, като най-висок дял на трудова миграция се отчита в посока София, София-област и Перник.

Съществуват редица други мерки за подобряване на социално-икономическото развитие на обезлюдяващите райони. Те се основават на **използване на потенциала на територията** по места за изграждане на основите на устойчив демографски, социален и икономически растеж.

В регионите с подчертано развитие на селските стопанства трябва да се вземат предвид възможностите за извличане на максимален ефект за икономиката на района чрез **подпомагане на развитието на земеделието и животновъдството**. Като цяло потенциалът на страната за производство на разнообразни земеделски култури при наличните климатични условия не се използва ефективно. Поради това трябва да се вземат мерки по:

- Подпомагане на развитието на селското стопанство и повишаване на неговата конкурентоспособност и въвеждане на иновации в сектора;
- Повишаване на ефективността на използване на производствените фактори;
- Повишаване на производителността на труда;
- Развитие на екологично земеделие и др.

Ниските нива на икономическа активност и недостигът на работни места в обезлюдяващите райони повишават риска от бедност и социално

изключване на населението. Поради това привличането на инвестиции за **създаване на работни места** е от висока важност. В тази насока могат да се предложат редица дейности **в посока на развитие на туризма**. Страната ни притежава богата природа и територии с потенциал за развитие на туризма в множество насоки. Създаването на заетост в областта на еко-туризма, селския туризъм, балнео-туризма, занаятчийския туризъм и т. н. може да бъде една от сферите за влияние и подобряване на развитието на икономиките на малките населени места.

Изграждането, **рехабилитацията и поддържането на транспортната инфраструктура** е един от важните фактори за подобряване на икономическата картина на обезлюдяващите населени места. Чрез обезпечаване на транспортната им свързаност с по-големите градски агломерации се улеснява достъпът на населението до по-качествени здравни, образователни, информационни, социални и т.н услуги.

В политиките в областта на **регулиране на миграционното движение на населението** извън определени териториални граници, основните средства и методи касаят противодействие на незаконната миграция, осигуряване на граничен контрол и други подобни мерки.

Тенденциите в миграционните процеси у нас през последните години очертават профила на емигриращите. По-голяма част от тях са лица в трудоспособна възраст, търсещи работа извън пределите на страната и в по-малка степен са студентите, предпочели образование в чужбина. В годините на широко-обхватна икономическа криза емиграцията от страната първоначално достигна високи измерения, след което забави своя ход свеждайки стойностите на механичния прираст близо до нулевите равнища. В изминалите три-четири години наред с повишаване на броя на емигрантите се наблюдава и увеличен брой имигранти. В последните месеци причината за това явление са последиците от бежанската вълна, засегнала и нашата страна.

Политиките по отношение на регулиране на процесите на миграция в конкретните демографски, социални и икономически условия трябва да бъдат насочени към подобряване общата конюнктура и развитие на територията. Това е фундамента върху, който трябва да се градят държавните мерки за връщане на българските емигранти от чужбина и привличане на население от други държави.

Какъвто и подход обаче да се приложи, при настоящето състояние и тенденции в процесите, оформящи състава и структурата на населението, неговият успех не може да се гарантира. Обосноваването и ефективни

политики би трябвало да се изготвят на база научни анализи и прогнози за бъдещите тенденции в развитие на населението по места, за да служат като регулатор на динамиката на процесите и на ефектите от тях.

Политиките, действащи в условията на депопулация, обезлюдяване, намаляващ потенциал за трудов ресурс, редуциран брой и влошено качество на работната сила, в комбинация със стесняване в основата на възрастовата пирамидална демографска структура и териториална концентрация на населението, трудно могат да доведат до бързи и окончателни положителни резултати. Предизвикателствата са много. Развитието на регионалната диференциация предполага освен универсалния подход на демографски, социално-икономически и регионални политики, насочени към отделните обществени групи да се отиде по-далеч със разработване на политики по „ключови” процеси по места. Това е пътят за подобряване на бизнес-климата, икономическото развитие, социално-културния живот, опазване на природните дадености и т. н. в отделните административно-териториални единици, които в общ план ще подобрят условията за живот в страната.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Заключението се обобщават постигнатите от извършеното в дисертационния труд научно изследване резултати. Въз основа на това, и като се отчитат поставените изследователска цел и задачи, се формулират **основните изводи**, обобщават се **препоръките** за използване на получените резултати за решаване проблемите на диспропорция в потенциала за трудов ресурс на градските и селски територии и се очертават **насоките** за намаляване на диференциацията в демографското и социално-икономическо им развитие.

III. СПРАВКА ЗА ОСНОВНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Изследвани, систематизирани и обобщени са теоретични виждания и постановки за мястото и значението на възпроизводството на населението в постигането и поддържането на ефективност и баланс на трудовия пазар от гледна точка на неговия трудов потенциал. На основата на проучване на достиженията на теоретичната мисъл са представени и доразвити ограничения и фактори, които, разгледани в тяхната взаимна връзка и процес на непрекъснато взаимодействие формират трудовия ресурс в определена географска територия.
2. На база на обзор и анализ на литературните източници са изведени основни теоретични и практико-приложни аспекти и методологически постановки и е представена методика за изследване на различията в потенциала за трудов ресурс на градските и селски райони в контекста на икономическото развитие. Методиката включва система от показатели, формираща измерителния апарат на изследването и методи за определяне на стойностите на отделните показатели и индикатори.
3. Предложената методика е апробирана при осъществяване на изследването на териториалните различия в потенциала за трудов ресурс на национално и регионално равнище и за очертаване на преките и непреки фактори, породили измененията в състава и структурата на работната сила. Оценена е диференциацията във възпроизводството на трудовия ресурс между градските и селски територии на страната. На основата на обстоен анализ на статистически данни е направено ретроспективно проучване на процесите, формиращи състава и структурата на работната сила в урбанизираните и неурбанизирани територии, установени са тенденциите в развитието на тези процеси, изведени са основните проблеми и бъдещи предизвикателства в тази предметна област.
4. Изследвани са възможности за преодоляване на различията в потенциала за трудов ресурс на градовете и селата, предложени са мерки за въздействие върху негативните демографски процеси и са разработени насоки за преодоляване на диспропорциите в демографското развитие на градските и селски територии в България.

IV. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Йорданова, А., Р. Димитрова. Урбанизация и обезлюдяване – двуполусният демографски модел на трудовия пазар в Област Кюстендил. Управление и устойчиво развитие, 2014, Vol. 44, 1/2014, с. 113-118.
2. Йорданова, А. Демографските процеси в България – фактор за диференциацията между градските и селски територии. Икономика и управление, бр.1, 2014, с. 63-73.
3. Йорданова, А. Население и работна сила в географски обособена територия. Предприемачество, бр. 1-2, 2014, с. 117-127.